

Samosvojni slikar Podravine Franjo Mraz

Povijesni korijeni naše seljačke naive

Krajem prošle godine ugasio se život Franje Mraza, izrazitog i samosvojnog slikara Podravine, jednog od najvećih autentičnih predstavnika naše seljačke naive, osobito cijenjenog u svjetskom naivnom slikarstvu. Umro je iznenada od svoga osjetljivog djetinjega, dobrotom prepunoga, i konačno prepuklog srca, od uz-burkanoga, uz-bunjenog i na kraju prokrvarenoga krvotoka jednog potisnutoga javnog i pritisnutoga duhovnog života. Umro je skromno i samozatajno, kako je i živio, a pred smrt se još, kao u nekom protestnom grču, odrekao dužne i uobičajene posmrtno počasti. Tako je u znatnom dijelu naše štampe ostao jedva registriran, gotovo prešućen njegov revolucionarni lik i stvaralački rad.¹

Franjo Mraz živio je i radio posljednjih tri-desetak godina, poslije protestnog »bijega« iz Zagreba, osamljeno i zapostavljeno, a njegovo slikarstvo stvaranje podcijenjeno je i u velikoj mjeri nepoznato, osobito ono iz posljednjeg razdoblja. Taj se nepravilan i nepravedan odnos prema prvom pokretaču naše slikarske naive nastavlja i sada poslije njegove iznenadne smrti.

Nepravilno se negira ili prešućuje Mrazova izuzetna slikarska vrijednost i velika uloga u pokretanju širokog pokreta naše naive, te posebno u razvitku naše angažirane likovne umjetnosti i napredne kulturne svijesti. Sve je to u duhu i očita posljedica poznatoga dugogodišnjeg zanemarivanja i sistematskog podcjenjivanja, pa čak i odbacivanja (osim ponekih razglašanih iznimaka) čitave naše socijalne i partizanske umjetnosti i književnosti — i općenito i pojedinačno.

Uzroci takvoga ignorirajućeg odnosa prema nekim našim starijim lijevim, revolucionarno angažiranim umjetnicima i književnicima složene su naravi, pa bi ih trebalo jednom sociološko-politički, idejno-estetski i kulturno-psihološki temeljitije razmotriti. Svakako je jedan od uzroka takvog nepravilnog odnosa i prema Mrazu i prema mnogim drugim lijevim umjetnicima (i književnicima) stalno i dugotrajno nekritičko

poricanje i pogrdno podcjenjivanje tzv., povijesno-umjetnički utemeljenog kritičkog i socijalnog realizma te nekog, tobože naknadnog, »ozloglašena« socijalističkog realizma.

Zato je potrebno na aktuelnom primjeru slikara seljaka Franje Mraza, uz njegovu biografiju, izložiti i konkretne činjenice o njegovoj nepravednoj i potisnutoj ličnosti i umjetničkoj sudbini.

FRANJO MRAZ (4. IV 1910 — 26. X 1981) počeo je slikati još kao seljački dječak 1922. godine (»kada sam prvi put dobio vodene boje« — kako kaže) u svom rodnom selu Hlebinama. Slikao je u akvarelu i gvašu podravske pejzaže i seljačke likove još osam godina prije poznanstva s Hegedušićem i prvog nastupa na skupnoj izložbi »Zemlje« u Zagrebu 1931. godine. Kratko vrijeme prije te izložbe upoznao je četiri godine mlađeg Ivana Generalića (24. XII 1914), kao i Krstu Hegedušića koji pomaže obojici slikara da bolje ovladaju slikarskom tehnikom, osobito temperom na staklu.

Kasnije se toj dvojici seljaka slikara iz Hlebina pridružuje seljački slikar Mirko Virius (28. X 1889 — logor Zemun 1943), iz susjednog sela Đelekovca, s kojim Mraz održava stalne umjetničke i kulturno-političke kontakte. Kao naj-agilniji i kulturno-politički najizgrađeniji, Mraz postaje pokretač i organizator naše prve trojke seljaka slikara: Generalić-Virius-Mraz, s kojim se uskoro povezuje i seljački slikar i pisac iz Dalmacije Ive Čaće (26. IV 1903 — 23. XI 1947). Tako ova prva grupa naivnih slikara sa sela postaje i prva organizirana grupa naivaca u svijetu s izrazito lijevim, socijalnim, a ne samo folklornim temama, težnjama i stilom.

Ali, tu pokretačku ulogu Franje Mraza u povijesti naše naive stalno odriču ili potcjenjuju, još i sada, poslije njegove smrti, mnogi novinari, te pojedini likovni kritičari i historičari. Uporno se navodi kao jedini organizator i utemeljivač tzv. »Hlebinske slikarske škole« samo slikar Krsto Hegedušić, a Mraza se potpuno prešućuje, kao i Viriusa i Čaće, dok se jedino ističe uloga i djelo Ivana Generalića.

Franjo Mraz je zaista jedan od pokretača, a ja tvrdim, kao neposredni sudionik onoga vremena i dobar poznavalac i Mraza i pojave naive, da je Mraz bio prvi pokretač i organizator,

¹ Ovaj članak sastavljen je od fragmenata dvaju prethodnih opširnijih osvrtâ na Mraza — »Franjo Mraz, ili led oko srca« (»Fokus« br. 2/82) i »Povijesna istina o korijenima slikarske naive« (»Oko« br. 261, od 18. III — 11. IV 82).

pa tako u neku ruku i osnivač — ne »Hlebinske škole«, nego Hlebinskog **kruga** slikara (te razlike u procjenama naziva već od ranije postoje i sve više prevlađuje drugo mišljenje). Mislim da je još pravilnije utvrditi kako se radi o **grupi seljačkih slikara** (jer joj se uskoro pridružio i slikar i pisac iz Dalmacije seljak Ive Čaće), kao preteče i sastavnog dijela pokreta seljaka slikara i pisaca u sklopu širokog pokreta tadašnje socijalne književnosti i umjetnosti. Da je Franjo Mraz, kao samonikli slikar i kulturno-politički aktivist, po zadacima Komunističke partije, bio pokretač i organizator javnih nastupa prve grupe naprednih seljačkih slikara ljevičara, ne samo kod nas nego i u svijetu, za to postoje mnogi neoborivi povijesni dokazi.

Mraz sam kaže u intervjuu nedjeljnom listu naše Armije »Front« br. 52 od 26. XII 1980: »Vidite, ja sam se razvijao sam, nisam pripadao nikakvim školama. Akvarel i gvaš radio sam celih osam godina pre »Zemlje«. Učestvovao sam na trećoj izložbi 'Zemlje' 1931. u Zagrebu i više nikada. Ja sam osnivač prve grupe seljaka slikara, grupe Generalić-Virius-Mraz. Mi smo tada imali izložbe i književne večeri u Srbiji. Tada 1938—39. čitao sam svoje pjesme na Kolarcu...«

Veliki slikar Krsto Hegedušić nesumnjivo je veoma zaslužan za javnu afirmaciju prvih, tada nepoznatih, samoniklih i isprva samoukih, nesporno talentiranih seljačkih slikara Mraza, Generalića i Viriusa. Ali, on je bio njihov naknadni i više tehnički likovni savjetodavac, u neku ruku tek njihov mentor (što mu je i Mraz, unatoč razlazu, uvijek priznavao), a ne redoviti učitelj neke »škole« od početka. Prema tome nije bio »jedini utemeljivač (?) i osnivač«, pa nikako ni isključivo »pokretač« lične i grupne aktivnosti ove grupe prvih seljačkih slikara, koja se sve više širila i mimo direktnog utjecaja i djelovanja Hegedušića (slučajevi Viriusa, Čaće i drugih).

Hegedušić je možda imao želju ili ambiciju da ostvari neku »svoju« slikarsku školu, ali je naišao na donekle već izgrađene seljačke slikare, pa je »školski« radio kontinuirano samo s Ivanom Generalićem. Mirka Viriusa nije ni poznavao (nego je upravo Mraz s Viriusom imao najuži umjetnički i politički kontakt), sa Čaćem nije imao konkretnih dodira, a Franjo Mraz je ubrzo prekinuo i onako kratku vezu s Hegedušićem. Tako je od neke, toliko isticane, Hegedušićeve »Hlebinske škole« ostao samo jedan učenik: Generalić, kojemu je uvijek stvarao i najveću »reklamu«. Prema tome, ne bi trebalo govoriti o »Hlebinskoj školi«, jer to nije bio grupni, didaktički kontinuirani nastavni proces. A ni izraz »hlebinski krug«, iako bolji, ne odgovara potpuno, kao zatvoreni, kružni pojam, za pojavu koja se otvoreno i sve više širila novim članovima i prerastala u pokret slikara navivaca.

Mraz je imao kontakt s Hegedušićem tek nekoliko mjeseci, oko 1930—31. pred svoje i Generalićevo sudjelovanje na izložbi »Zemlje« 1931. Već 1932, na novoj izložbi »Zemlje«, Mrazove

slike, koje je bio poslao, »izbačene su« s izložbe (po njegovim ličnim izjavama), jer se već ranije Mraz bio sukobio i razišao s Hegedušićem zbog Hegedušićevih težnji za »tutorisanjem« i svojevoljnim »usmjeravanjem«, odnosno nametanjem, svojih likovnih shvaćanja izvornom i samoniklom Mrazovom slikarskom talentu. Od tada Mraz više nije surađivao s Hegedušićem, a i poslije rata bio je s njime u stalnim sukobima, zbog raznih umjetničkih, idejnih i organizacionih pitanja. Posljedice toga progonile su Mraza čitav život i u mnogome su onemogućavale njegove poslijeratne izložbe i afirmaciju u javnosti, jer ga je veći dio štampe i likovne kritike potpuno zanemario i zapostavio.

Poslije raskida s Hegedušićem 1932, Mraz prvi organizira samostalne izložbe prve trojke seljaka slikara Generalić-Virius-Mraz (u Zagrebu 1936. i 1937) kojima se već na drugoj skupnoj izložbi 1937. priključuje seljački slikar i pisac iz Dalmacije Ive Čaće, te neko vrijeme sada zaboravljeni seljački slikar Špišić. Mraz stalno s njima kontaktira i kao organizator obilazi s tom prvom grupom slikara naivaca, ne samo Hrvatsku nego i Srbiju (1938—39—41), izložbama u Beogradu, Kragujevcu, Požarevcu i Čačku.

Bili su to važni kulturni događaji koje je Mraz pokretao, ne samo radi razvijanja samonikle umjetnosti seljaka slikara, nego i radi okupljanja lijevih umjetničkih snaga u izgradnju revolucionarne svijesti i ostvarivanja veza seljaka, radnika i napredne inteligencije u učvršćivanju bratstva i jedinstva naših naroda. Djelovao je po intencijama konkretne kulturne politike Komunističke partije još od 1934—35, u kojoj je Mraz prvo simpatizer pa onda član (od 1938), a pred rat i funkcioner (sekretar Partije za Kotar Koprivnica od početka 1941) te organizator ustanka u toku NOB-a.

Tako Mraz aktivno surađuje u ostvarivanju partijske direktive o Narodnoj fronti antifašističkih i demokratskih snaga i na kulturnom području, još od 1935. Te godine sudjeluje na Prvoj izložbi primijenjene pučke umjetnosti u Zagrebu. Bio je to prilog Franje Mraza na kulturno-umjetničkom području u tadašnjoj akciji stvaranja Pučke fronte između revolucionarnih lijevih snaga (komunista) i seljačko-građanske opozicije, na čelu s Maćekom, protiv šestoja-nuarske kraljevske diktature. Tada se legalna politička borba komunista morala i donekle mogla voditi pretežno na kulturnoj fronti, i ona je baš te 1935. godine dobivala na zamahu s takvim i sličnim akcijama stvaranja kulturnog jedinstva demokratskih snaga. Isti je slučaj i s izložbom trojice seljačkih slikara: Mraza, Generalića i Viriusa 1936, koju je organizirao Mraz uz pomoć mladoga seljačkog pisca Ivana Sabolića iz lijevog krila HSS u kojemu su komunisti imali odlučujući utjecaj.

Seljački pisac Miškina i mladi seljački slikar Mraz, kao komunisti simpatizeri, vodili su i na tom kulturno-umjetničkom području politiku jedinstva lijevih demokratskih umjetnika po direktivama KPJ. U tome smislu napisao sam kraći osvrt o toj izložbi u drugom izdanju za-

plijenjenog broja 7—8/1936. legalnog centralnog organa SKOJ-a »Glas omladine«. Citiram iz tog osvrta pod naslovom »Izložba seljačkih slikara«, zbog zanimljive potvrde prijašnjih teza o samoniklosti prvih naivaca, bez neke posebne »škole«, dio je u Viriusu, kojega Hegeđušić uopće nije poznao, a upravo ga je Mraz bio otkrio i »dovukao« na tu izložbu. Dakle, u tom malom osvrtu pišem, uz sažete biografije Generalića i Mraza, posebno o Viriusu i ovo: »Osim Generalića i Mraza sudjeluje na izložbi kao gost i 47-godišnji seljak Mirko Virius iz Đelekovca. Izložena su mu četiri crteža, koji su snažni i originalni, tim više što taj seljak nikada prije nije vidio nikakvu izložbu, ili kojim drugim slučajem bilo kakve umjetničke radove«. I ova konstatacija o trećem članu prve grupe seljaka slikara još iz 1936. godine jasno potvrđuje neodrživost izmišljene teze da je jedino i isključivo Krsto Hegeđušić »izmislio« naše prve slikare naivce, jer su oni već bili ovdje, samonikli, kao rođeni likovni talenti.

Poznato je da je Mraz bio jedan od najoštrijih protivnika i Mačeka i ustaša u svome kraju, kao član i kasnije sekretar KPH za kotar Koprivnicu, dok su neki drugi kulturni radnici provodili oportunističku liniju tzv. »priprepaštva« HSS-u još i pred rat i revoluciju, što je naša Partija odlučno osuđivala.

Pod okupacijom raspisana je 1941. za Mrazom tjeralica i ucjena od hitlerovskih okupatora i ustaša. Kada je uhapšen i sproveden u ustaški logor »Danica«, uspio je iskočiti iz vlaka i pobjeći ustašama, da bi u dubokoj ilegalnosti nastavio aktivan revolucionarni rad na dizanju ustanka. Krajem 1942 po zadatku Partije prebacuje se na oslobođeni teritorij, gdje nastavlja intenzivno slikarski rad linorezima, crtežima partizanskih boraca, ranjenika, izbjeglica, partizanskih bolnica, zbjegova, štamparija. Radi i mnogobrojne plakate za poziv na ustanak, za skrivanje žita pred okupatorom itd. Mraz je među prvim članovima partizanskog »Vjesnika«, član je ZAVNOH-a i vijeća AVNOJ-a, delegat na Drugom zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu, te jedan od pet potpisnika za saziv Kongresa kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 1944. godine. Pred kraj rata, prebačen u Vojvodinu, organizira u Somboru grupu ratnih slikara na samoj liniji fronte, koja je pratila Propagandno odjeljenje Treće armije sve do Slovenije.

Poslije oslobođenja bio je na kulturnim i društveno-političkim funkcijama u Zagrebu. Radio je kao šef Odsjeka za likovne umjetnosti u Ministarstvu prosvjete Hrvatske, jedan je od sazivača Prvog kongresa likovnih umjetnika Jugoslavije. bio je predsjednik ULUH-a i ULUS-a, jedan je od osnivača Zadruga likovnih umjetnika u Zagrebu i u Beogradu, kao i Prodajne galerije likovnih umjetnika u Beogradu.

Razočaran intrigama protiv njega i njegova slikarstva u Zagrebu, a posebno i zbog rastućeg vala malograđanskog liberalizma i nacionalizma u kulturi, Mraz se 1950. preselio u Beograd, gdje je isprva radio u Vojnom muzeju JNA; bez nor-

malnog stana u Beogradu, spavajući i radeći u oskudnom, zagušljivom malom ateljeu, Mraz se približno poslije 1963. stalno nastanio u Orebiću. Tamo je živio preko čitave godine, intenzivno slikajući do kraja života, tek s kratkim višekratnim godišnjim izletima u Beograd, dok je u Zagreb vrlo rijetko navraćao.

Poznao sam dobro Mraza još od prije rata, kada smo zajedno pomagali (ja kao skojevac i urednik polumjesečnika »Glas omladine«, a Mraz kao komunistički aktivist sa sela) mladom seljaku Ivanu Saboliću oko uređivanja i izdavanja dva »Zbornika hrvatskih seljaka« (1936 i 1937). Mraz je bio jedan od pokretača i organizatora sakupljanja likovnih priloga i književnih radova seljaka (Miškine, Čačea, Generalića, Viriusa, Galekovića, Gažija Franje i Tome, Stuparića, Vurića, Vučinovića i drugih) za ta dva zbornika, a sam je dao i neke svoje crteže i pjesme.

Poslije rata naše se poznanstvo i prijateljstvo pojačalo za proteklih 17 godina u Orebiću, gdje već dvadesetak godina boravim nekoliko mjeseci preko ljeta. S Mrazom sam se u Orebiću viđao nekoliko puta svakog tjedna i pratio njegov intenzivan slikarski rad do kraja života. Slikao je veoma mnogo, ponekad na staklu i platnu po dvije-tri slike mjesečno tokom proljeća i ljeta, kad je bilo više svjetla, jer je do nekoliko mjeseci prije smrti, dakle oko 16 godina, u ateljeu nedaleko Orebića živio i radio bez električne struje.

Profinjeni i izražajni partizanski grafičar, Mraz je za vrijeme rata s minucioznim i sugestivnim slikarskim potezima svoje sigurne i čvrste, ali i nježne, seljačke ruke, stalno u pokretu i radu, redao mnogobrojne male crteže partizanskih prizora, boraca, kurira, ranjenika i drugih likova iz stvarnosti okupacije i rata. Mnoge od njegovih partizanskih slika propale su u ratu, ali je ipak ostalo sedamdesetak crteža kao dragocjena i vrijedna prava likovna kronika našeg NOB-a. To su najhumaniji, najtopliji i najuspjeliji slikarski dokumenti iz narodnog rata, koje još obogaćuju neke veće grupne slike na platnu i staklu. Njegove partizanske crteže posebno odlikuje iskrenost umjetničkog doživljaja i istinitost povijesnog dokumenta. Tako je nastavio i poslije rata, donijevši s omladinske pruge čitavu mapu impresivnih crteža.

Podcjenjivački odnos, uglavnom zagrebačke štampe, prema djelu i liku velikog slikara i njegovoj iznenadnoj smrti tim više iznenađuje i upravo vrijeđa, ako se zna i uoči da naša štampa i prije i sada često posvećuje po čitave stranice Generaliću, Lackoviću, Rabuzinu i nekim drugim, više nimalo »naivnim« naivcima. A da ne govorimo o mnogobrojnim nametljivim reklamnim napisima i intervjuima s pojedinim estradnim umjetnicima, sportskim i drugim »zvijezdama« naše »priznane« kulture i fis-kulture.

Vidio sam mnoge poštanske razglednice s reprodukcijama slika oba Generalića, Lackovića, Rabuzina i nekih drugih »naivaca«, ali nisam još vidio ni jednu jedinu razglednicu s reprodukcijom neke slike Mraza ili Viriusa (treći od

prve trojke seljačkih naivaca, također zapostavljen i zato gotovo zaboravljen). Nije stoga čudno što šira javnost o Mrazu za života gotovo nije znala. To mi je potvrdila i jedna iznenadna, nehodična mala anketa prilikom slučajnih uličnih razgovora s desetak intelektualaca. Većina nije uopće znala za Mraza, pa kad sam spomenuo njegovu smrt, pitali su me neki začuđeno: »A tko je taj Mraz?«, dok su za »Hlebinsku školu« za oba Generalića, te Lackovića, Rabuzina i neke druge naivce svi znali.

Sve je to donekle razumljivo, ako se uoči i činjenica da Mraz nema niti jednu najskromniju monografiju ili likovnu mapu, dok Ivan Generalić i neki drugi naivci imaju po nekoliko velikih monografija i luksuznih mapa slika. Nitko nije mogao osporiti ili opravdati i nevjerovatan podatak da Mrazu od 1945. do danas, dakle za punih 37 godina, u Zagrebu nije organizirana niti jedna reprezentativna ili retrospektivna izložba slika (osim male izložbe partizanskih crteža u Domu JNA prije nekoliko godina). Zato su Mrazove slike, koje posebno hvale mnogi inozemni kritičari, osobito ulja na staklu iz posljednjih dvadesetak godina, ostale potpuno nepoznate kritici i publici.

Takva lična sudbina umjetnika tipična je za naše uske i uskogrudne kulturne prilike i »običaje«. Povijesno je mnogo teža i tragičnija druga netočnost i insinuuacija, koja je zapravo srž čitavog spora — vezana uz tvrdnju da je u nekrolozima bilo čak i preuveličavanja Mrazove ličnosti i uloge. Neki kritičari naprosto iznose tezu da je **jedini** »pokretač« i »utemeljivač« tzv. »Hlebinske škole« naivnih slikara bio Hegedušić, a Mraz da u tome nije imao nikakvu ulogu. Tako ga se i u tome pogledu godinama negira i prešućuje, pa se ističu samo imena Hegedušića i Generalića, iako je upravo Mraz bio **organizacioni pokretač**, zapravo osnivač prve grupe seljaka slikara: Mraz-Generalić-Virius.

Međutim uz neke srpske likovne kritičare (Stevana Stanića u NIN-u br. od 8. XI 81. i drugih) tvrdi to isto i likovni kritičar Josip Depolo u objektivnom nekrologu (»Oko« br. 252 od 12 do 26. XI 81) već u naslovu: »Franjo Mraz, povijesni pokretač naše naive«. Na kraju, ističući potrebu revalorizacije Mrazove ličnosti i slikarstva, Depolo kaže: »Tražim od povijesti pravdu za njegovo djelo!«. I to je također bio jedan od povoda i polazna pozicija za moje tvrdnje i za traženje već u današnjici poštovanja ljudskog dostojanstva i pravde za Mraza kao čovjeka, revolucionara i umjetnika.

Potezanje i pozivanje na »morfogenezu Hegedušićeva osobnog stila još od 1927«, kao navodno »pretpostavke stila« i »protoikone« buduće »Hlebinske škole«, dvosjekli je mač, jer siječe i Hlebine i Hegedušića. S jedne strane, tako se negira svaka likovna **samosvojnost** prvim predstavnicima i počecima naše naive kao njezina **bitna karakteristika i kvaliteta**, i svodi se na čisto **epigonstvo** Hegedušićeva »osobnog stila«. S druge strane, otkriva donekle neoriginalnost i prave izvore Hegedušićeva stila — Breughelove naturalistički groteskne likove i gomile seljaka,

te Groszove deformirane simboličke karikature lica i pojava siromaha i bogataša.

Kako sam već istakao, Mraz je uvijek priznavao ulogu Hegedušića kao likovnog savjetnika i mentora, dok se nisu razišli (to je vidljivo i iz Mrazova »životopisa« u Zborniku hrvatskih seljaka 1936. godine), ali se s Hegedušićem razišao upravo zbog njegove težnje za »tutorisanjem«, zbog različitih shvaćanja i obostrano tvrdoglavog temperamenta. Mraz u jednoj izvavi kolovaza 1973. u VUS-u kaže: »Ja nisam mogao to primiti, njegovu koncepciju«.

Nije se samo Mraz sukobio s Hegedušićem, uglavnom zbog njegova nasilna temepramenta i školskih ambicija, nego je isti slučaj i s Ivanom Generalićem. I taj jedini Hegedušićev »učenik«, za kojeg se to doista, ali tek uvjetno može reći dugo se godina često sukobljavao s Hegedušićem, jer nije mogao otpjeti da ga Hegedušić neprestano tretira kao svog učenika i da mu tako negira likovnu izvornost i samosvojnost, na što je Generalić bio postao veoma osjetljiv i ponosan. O tome dugom sukobu postoji i obilna dokumentacija, osobito od 1959. godine sve do danas. Tako je Generalić u pismu »Politici ekspres« od 9. XII 1963. napisao: »Hegedušić tvrdi da je u meni formirao likovni profil. To nije tačno. Formirao sam se uz pomoć svog sopstvenog talenta«. Također u kolovozu 1973. Generalić u opširnom pismu VUS-u izjavljuje: »Hegedušić me je otkrio, i to nisam nikada negirao niti ću negirati, samo tvrdim da je neprihvatljiva i neistinita priča da me je on naučio slikati. Danas sam svjestan da ni prvi moj susret sa Hegedušićem a ni kasnije nisu djelovali da se izmijenim u svojem načinu slikanja kojega sam dosada imao. Od mojih prvih crteža do danas ja sam ostao isti, možda nekad bolji nekad gorji, ali uvijek isti kao i prije tako i poslije susreta s drugom Hegedušićem...«

Iz takvih stavova i shvaćanja, koja su još radikalizirale neke grupacije likovnih historičara i kritičara, upalo se u drugu krajnost — potpuno negiranje uloge Hegedušića u afirmaciji i razvitku naše slikarske naive. To je također neprihvatljivo, kao i predimenzioniranje Hegedušićeve »profesorske« uloge. Tako je dolazilo do različitih netočnosti o Hegedušiću u nekim edicijama — npr. prije 30 godina u katalogu izložbe naših slikara u Moskvi, gdje je iznesena apsurdna tvrdnja da je »Krstó Hegedušić učenik Ivana Generalića«, i sličnih nelogičnosti, pa i do članka u časopisu »Jugoslavija«, br. 17 iz 1959. godine gdje Oto Bihalji-Merin piše da se »Krstó Hegedušić kao školovani slikar počeo i sam učiti od Generalića i Mraza i nalaziti poticaje u njihovom svežem instinktu«.

Dakle, između tih dviju krajnosti trebaju ozbiljni likovni historičari pronaći i odrediti pravu povijesnu istinu o nastanku i razvitku naše slikarske naive — koja nije ni u prešućivanju i potcenjivanju savjetodavne i usmjeravajuće uloge Hegedušića, a niti u negiranju velike likovne vrijednosti i potpunom odbacivanju izvornoga i samosvojnoga seljačkoga slikara Franje Mraza, kao stvarnog organizatora i stalnog

pokretača rada i nastupa, zapravo osnivača, prve i sve šire grupe naših naivaca.

I prije i poslije oslobođenja Mraz je i u ulju na platnu i na staklu ostvario izvanredne rezultate. U svojim novim slikama Mraz nije upao u konjunkturnu komercijalizaciju dijela naše naivke koja se ponekad spušta do kiča sladunjavih folklornih razglednica. Nije napustio tvrdnu stvarnost zemlje radi dopadljivih, jeftinih efekata nekih stiliziranih apstrakcija prirode i neba s formalistički beživotnim konstrukcijama, kao pojedini stari i novi »naivci«, nego je produbljivao poetski i stilski produhovljeno svoj raniji opori »zemljaški« slikarski način. Ostao je vjeran autentičnom duhu pučkog slikarstva i rodnoj Podravini, dosljedan svježem izvornom stilu naivno djetinje imaginacije i likovne inspiracije iz nje-dara blatne i plodne zemlje, iz humusa svog slikarskog zavičaja i životnog iskustva.

Posljednje slike, osobito na staklu, a nešto manje i na platnu, bogate su snažnim i skladnim bojama, u suptilno poetiziranom realizmu pejzaža i ponekim groteskno-ironički poantiranim grupnim prizorima iz seljačkog života. To su slike izražajno komponiranoga seoskog ambijenta i stvarnosti života, izvanredne kolorističke sugestivnosti i ljepote prozračnih, dubokih perspektiva pejzaža, s uvijek novim, neponovljivim, punim i teškim oblačnim nebom i atmosferom svih godišnjih doba. Zanimljivo je da je Mraz ovih dugih godina u orebičkom ateljeu slikao samo svoja djetinja sjećanja i naivna likovna viđenja njegove drage Podravine, dok neposredni dalmatinski pejzaž i ambijent u kojem je živio nije mogao slikarski doživjeti i likovno izraziti.

Neke njegove nove slike na staklu vrhunski su i virtuozni dometi našeg slikarstva, ne samo naive, ali su na žalost ostale nepoznate čak i našim likovnim kritičarima (više Mrazovih najboljih slika na staklu nalazi se u inozemstvu), jer se nitko u Zagrebu i Beogradu (osim posljednjih godina Dom armije u Beogradu) nije založio da se Mrazu priredi prva primjerena i veća izložba, prva poslije 1961. u Beogradu. U Zagrebu je posljednju izložbu imao još 1945, a tek je Dom armije u Zagrebu prije nekoliko godina priredio malu izložbu iz fundusa Mrazovih partizanskih grafika. Tako je jedan od najvećih slikara naivaca ostao dvadesetak godina kod nas gotovo nepoznat i prešućen, dok ga u inozemstvu bolje poznaju i više cijene.

Mraz je prije rata izlagao — prvo 1931. u Zagrebu (Grupa »Zemlja«), zatim samostalno 1935. u Koprivnici i iste godine na Prvoj izložbi primijenjene umjetnosti u Zagrebu, pa 1936. u Zagrebu (Grupa Mraz-Generalić-Virius), 1937. u Zagrebu (Grupa samostalnih slikara Mraz-Generalić-Virius-Čaće), zatim ista grupa 1938—1941. u Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Beogradu, Kragujevcu, Požarevcu, Čačku.

Posljednje godine pred rat 1940. Mraz je samostalno izlagao u Zagrebu na Zrinjevcu. Poslije rata izlagao je za 36 godina u zemlji malo i nepotpuno: 1945. u Zagrebu-Koprivnici, 1956,

1961. i 1981. u Beogradu, 1974. u Svetozarevu i Trebinju, 1979. u Trpanju i Opuzenu, 1980. u Zagrebu u Domu JNA (samo partizanski crteži), 1981. u Beogradu u Domu JNA i 1981. imao je malu izložbu u Koprivnici. Izlagao je tako rijetko i nepotpuno u zemlji iz već navedenih razloga.

U inozemstvu je mnogo više izlagao. Samostalno su mu izložbe: 1964. u Bruxellesu, 1966. u Stockholmu, 1967. u Parizu, 1972. u Zenevi. Zatim je sudjelovao na zajedničkim izložbama u inozemstvu od 1946: u Parizu, Neuchatelu, Moskvi, Lenjingradu, Bratislavi, Pragu, Beču, Varšavi, Budimpešti, San Paulu, Rio de Janeiru, Edinburgu, Amsterdamu, Milanu, Hamburgu, Dortmundu, Tokiu.

Mrazovi radovi nalaze se u muzejima Zagreba (Moderna galerija, Muzej revolucije, Galerija primitivne umjetnosti), u Beogradu (Savremeni muzej, Vojni muzej), u Svetozarevu (Galerija samoukih likovnih umjetnika), u Trebnju (Galerija likovnih samorastnikov), a u inozemstvu u muzejima Bruxellesa (Moderni muzej), Stokholma (Narodni muzej), Lavala (Muzej »Henry Rousseau«), Antwerpena (Moderni muzej), Mainz (Muzej »Gutenberg«), te u nekim institucijama u Italiji, Americi itd.

Neki strani likovni kritičari napisali su o Mrazovim slikama veoma povoljne i poetski analitičke, upravo laskave ocjene. Citiram samo kratke misli iz nekih od tih kritika (na žalost, još mi nisu dostupni datumi i naslovi listova gdje su objavljeni):

»Njegove su slike inspirirane ambijentom seoskih radova, praznika i života u polju. Jedna paleta živih boja, prilagođena karakterističnim akcentima, ističući istinitost psihologije, koja ide od jetkosti do ironije, pa čak i do sarkazma, no iz svega toga proističe dobrota... Realističko slikarstvo koje nije lišeno poetske osnove, jer i nastaje u netakutoj atmosferi koja prožima djelo... Franjo Mraz je uvijek nosio u sebi priziv da živo naslika ono što dijete sanja... To je ostvario kao lagani poljubac čarolije.« (Nevio Jori).

»Jugoslaveni baš sada prave od naivne umjetnosti jedan instrument isprobane umjetničke propagande. Ovog ljeta u Švicarskoj Generalići su privlačili k sebi one koji su zaljubljeni u folklor, a ovog mjeseca, u Parizu, Franjo Mraz nam pokazuje da Chagall nije jedini koji podstiče igru uz zvuke seoske violine... Mraz slika seljake u njihovim raznolikim djelatnostima, naročito u onim prazničkim. Tu se igra, tu se svira na violini, pije se po malo, oblači u nedjeljno ruho, i to stvara male slike pune boja, ljupkosti i ritma. Chagall je činio da violine sviraju na nebu, Mraz to čini ovdje na zemlji, ali isti su šeširi, ogrtači i okrugla lica sladokusaca. To je narodna poezija, umjetnost opazanja i ironije.« Jean Bouret).

»U Jugoslaviji je proljeće... Nadolaženje so-kova... Zaista, još odmah poslije 1930. godine ovaj sin običnih seljaka s Goetheovim licem počinje da rukuje kistom... Sretnoga li Mraza...

Sretna je Jugoslavije koja je znala da stvori pjesnika takve kvalitete.« (Antole Jakovsky).

»Kod Mraza je svuda more svježine u svijetu koji nas opčinjava, utoliko više što ta bezazlenost izgleda nehota. Ona ima istu vrijednost kao carinika Rousseaua u njegovim najboljim djelima. Ali to više nije kao kod nevjestog djeteta, nego nekog odraslog koji je sačuvao dar djetinjstva. Čudesni dar!« (L. Desprechin).

»Otkriti Jugoslavena Franju Mraza (1910) — to je pravo zadovoljstvo, jednostavno i blagotvorno... Život na ovoj zemlji, koju predstavljaju Mrazove slike, svakog je dana doživljaj, ali doživljaj koji umiruje, jer se prilagođava prirodnom ritmu godišnjih doba i ljudskih naravi, koje su naizmjenično jarke i tamne, ironične i vesele, ozbiljne i sanjalačke.« (Rainer Michael Mason).

»To je svježije i čisto kao prvi dani djetinjstva.« (Patersen).

Mraz je bio poznat kao širokogrudan, tolerantan, jednostavan i dobroćudan čovjek, ali je bio i prkosan i ponosan produhovljeni seljak s intelektualnim Goetheovim licem. Tu sam mu sličnost još davno spomenuo u Orebiću, ne znajući tada da je istu usporedbu »seljaka s Goetheovim licem« napisao u svojoj veoma pohvalnoj kritici poznati francuski likovni kritičar Antole Jakovsky. Kao Hrvat osjećao se uvijek Jugoslavenom, što je još od prije rata dokazivao pokrećući organiziranje izložbi prve grupe naivaca širom Srbije. Bio je protiv komercijalnog iskorištavanja i folklorističke orijentacije naše slikarske naive, za istinski »zemljaški« nadahnuti realizam, i nije se slagao s raznim simulacijama apstraktnog »modernizma«. Pričao mi je o Orebiću da je među prvima ustao protiv staljinističkog komandiranja u umjetnosti, ali je bio i protiv rastućeg vala nacionalizma i liberalizma u kulturi. Bio je duboko razočaran nepravdnim odnosima prema nekim svojim drugovima i partizanskim slikarima (slučajevi slikara Petra Šimage, slikara i pisca Iva Čačea, pa radničkih pisaca Jakova Sekulića, Vilka Ivanuše i drugih), a osobito raznim intrigama prema njemu kao samoniklom slikaru i partizanskom borcu.

Duboko human, plemenit i skroman čovjek, Mraz je bio veoma inteligentan i načitan seljak (kupovao je gotovo svaki važniji novi roman i druga djela naših i svjetskih pisaca). Zoran je primjer seljaka koji se razvio u istinskog intelektualca s kojim se moglo razgovarati o mnogim problemima iz slikarstva, književnosti, kulture, politike. I upravo zato ga je posebno ogorčavalo zanemarivanje i čak odbacivanje od

dijela štampe, kritike i kulturno-političkih radnika njegova slikarskog stvaranja i čitavog velikog pokreta međuratne socijalne literature i umjetnosti (osim nekoliko izabranih »zemljaša«), kao i žalosne sudbine nekih zapostavljenih revolucionarnih kulturnih radnika.

Mraz je bio sve ove godine, do pred smrt toliko ogorčen, pozlijeden i uvrijeđen, ali i ponosan i prkosan, da ga nikako nisam mogao natjerati da otputuje iz Orebića u rujnu 1981. u Koprivnicu na proslavu i razgovore povodom 50-godišnjice hlebinske naive, jer nije htio »niti mogao« (kako mi je rekao) da se nađe za istim stolom sa starim intrigantima i novim ignoratorima.

Zbog svih tih okolnosti i nepravednih odnosa, u nesređenim privatnim prilikama, Mraz se zatvorio u samoću i šutnju, gušeći u sebi tugu i bol. To sam jasno osjećao na Orebiću, iako to nije jasno iskazivao. Tako je prije dvije godine doživio prve teškoće sa srcem, da bi ga sada iznenada na putu u Švicarsku u Brežicama, poslije dva napada kapi, 26. X 1981. godine pokosila iznenadna smrt.

Mraz je umro kao ogorčen čovjek, povrijeđen u svome ljudskom dostojanstvu, u umjetničkom i političkom integritetu, ojađen takvim poteznjivačkim odnosima i povijesno pogrešnim ocjenama. Tu svoju ojađenost i ogorčenost ispoljio je Mraz kao neki poseban protest i u predsmrtnoj želji da se njegova smrt objavi tek poslije kremacije. Tako se i poslije smrti nastavlja nepravedan sud i nepravilan odnos prema slikaru Mrazu.

Mraz nije dočekaio konačni izlazak svoje prve monografije (dok ih drugi, i manji »naivci« imaju već nekoliko), koju je željno očekivao nekoliko godina, i koju još uvijek priprema izdavački zavod SUBNOR-a »4. Juli«. Nije dočekaio ni prvu kompletniju izložbu poslije toliko vremena, posebno u Zagrebu, nakon 35 godina, što je nevjerojatan podatak.

Mrazova izložba u Domu armije u Beogradu, prije dvije godine, prošla je gotovo nezapaženo i prešućena je u štampi, a njegova prigodna i posmrtna izložba početkom studenog 1981. u Koprivnici, bila je iz starog fundusa, pretežno crteža, i nimalo reprezentativna.

Zbog svega toga pridružujem se od srca, s drugarskim i ljudskim protestom, zaključku iz Depolova nekrologa Mrazu u »Oku«: »Tražim od povijesti pravdu za njegovo djelo«. Ali, i dodajem: Tražim već od današnjice poštovanje i pravdu za njegov plemeniti ljudski lik, za njegovu veliku umjetničku i revolucionarnu ličnost!